

Тетяна ЛИТОВКО*мистецтвознавець, завідувач відділу декоративного мистецтва Харківського художнього музею***МИСТЕЦТВО СХОДУ В ЕТНОГРАФІЧНИХ ЗІБРАННЯХ ХАРКОВА XIX — ПОЧАТКУ XX СТОЛІТЬ**

Анотація. Досліджено етапи формування першого музейного зібрання експонатів мистецтва Сходу на Слобожанщині, розглянуто джерела надходження східних експонатів у зібраннях спеціалізованих кабінетів Харківського Імператорського університету, представлено склад етнографічної колекції професора А. Краснова і невідомі факти з історії заснування етнографічного відділу в Харківському міському художньо-промисловому музеї. Прослідковано побутування етнографічної збірки п. Гогунцова. Виявлено експонати мистецтва Сходу в фондах сучасних музеїв Слобожанщини, які входили до зібрань Харківського університету і приватних етнографічних колекцій.

Ключові слова: етнографічна колекція, університет, мистецтво Сходу, культова скульптура, порцеляна.

Етнографічні зібрання в Харкові викликають дослідницький інтерес у зв'язку з вивченням питань формування колекцій творів мистецтва Сходу на Слобожанщині. Наукових досліджень і публікацій про ці експонати дотепер не було здійснено, історія їх побутування не вивчалась.

Метою статті є аналіз тематичного складу етнографічних зібрань і колекцій в культурно-освітніх установах Харкова періоду XIX — початку XX ст., виявлення в них експонатів мистецтва Сходу й опублікування матеріалів про збережені твори.

В етнографічних збірках Харкова зазначені експонати у вигляді ремісничих виробів, культових предметів, що становлять не лише історико-побутову вартість, а є творами декоративного, образотворчого і сакрального мистецтва. У колекціях, які буде розглянуто в статті, традиційні для Китаю, Японії виробы з порцеляни й лакові предмети, вишивка; торевтика Індії, Персії та Кавказу; культова буддійська, індуїстська, даоська скульптура будуть представлені в “статусі” творів мистецтва.

Харків у XIX ст. був серед перших провінційних міст Російської імперії, де визначився інтерес до колекціонування творів мистецтва, етнографічних і археологічних експонатів, які тоді називалися “рідкостями”. Початок цього процесу пов'язаний з Харківським Імператорським університетом, заснованим 1804 р. Від перших років існування в університеті, у спеціально створених кабінетах “рідкостей і старожитностей” формуються зібрання творів мистецтва й раритетних предметів. До цих кабінетів серед інших експонатів потрапляли етнографічні. У такому збиранні позначено загалом тенденцію часу, коли виникали збірки культурних цінностей, які ще не були колекціями та відображали первинний етап накопичення. Початок цьому процесу було покладено в XVIII ст. створенням Петербурзької Кунсткамери, яка спочатку так само була “кабінетом рідкостей”. Інша причина виникнення таких кабінетів в університетах було продиктовано університетським Статутом того часу. Вони призначалися “для виховання в студентів почуття прекрасного, витонченого смаку, різноманітних пізнань” [1, 40]. Експонати етнографії в Харківському університеті були в кабінеті рідкостей. Про існування такого кабінету пише завідувач музею Красних Мистецтв і Старожитностей Харківського університету професор Є.К. Редін (1863-1908), називаючи кабінет рідкостей зародком майбутнього музею [2, 47]. Серед описаних предметів, які було передано в дарунок університету, відзначимо ті, що мали етнографічний характер: “... від п. Логинова, що перебуває при посольстві в Лондоні — два невеликі шматки матерії, виготовленої на островах Таїті й Мадагаскару з деревної кори; ... від кореспондента доктора Лобанда різні рідкості (начиння, інструменти, одяг), зібрані ним під час кругосвітньої подорожі з Крузенштерном у жителів Маркізьких островів, острова Овейги й Кадьяка” [2, 48-49]. Перераховані предмети зараз би визначили як етнографічні експонати, але на початку XIX ст. етнографія як наука тільки починає формуватися. “У сфері ... етнографії тільки в XIX ст. було вироблено ті методи дослідження, завдяки яким ці галузі знання вперше отримали характер на-

укових дисциплін” [3, 115]. Сам термін “етнографія” почали широко вживати лише від середини XIX ст.

У кабінеті рідкостей, де були етнографічні предмети з Океанії, Полінезії, Гавайських островів, Аляски, ймовірно, були експонати, пов’язані з культурою Сходу. Слово “рідкість” у словнику В. Даля пояснено як “річ дивна, рідкісна, малобачена, що тяжко добувається” [4, 517]. До того часу Схід був сформованою міфологемою, заснованою на романтичному сприйнятті східних країн (Індії, Китаю, Єгипту) як казкового царства чудес і витонченої розкоші атмосфери наповненої “речами дивними і малобаченими”, тому велика ймовірність віднайдення в кабінеті рідкостей предметів, що представляють культуру східних країн. Це одним аргументом на користь наявності експонатів Сходу в цих збірках було те, що в університеті від перших років його діяльності серед словесних наук гуманітарного відділення була кафедра східних мов. До 1827 р. в університетській гуманітаристиці склався перспективний напрямок — сходознавство [5, 94]. Такі зібрання рідкостей призначалися “...для повідомлення студентам вражень і ідей, що в саму словесність входять і її оживляють, і взагалі для поширення витонченого мистецтва” [2, 44]. Судити про видову приналежність зібрання кабінету рідкостей можна тільки з перелічених предметів, серед яких Є. Редін згадує етнографічні експонати, а також зброю, мідний посуд, перстень, кістки мамонта, античну амфору і т. д. Це зібрання не було каталогізоване, і вже в першій половині XIX ст. вважалось втраченим і частково поглинутим іншими університетськими збірками.

1806 р. в університеті засновано “технологічний кабінет”, у якому також зберігалися раритетні предмети. На той час збірки кабінетів не мали чіткої спеціалізації, також не було строгої класифікації експонатів. “...Це дійсно колекція рідкостей: ідолів і одягів народів Східної Азії, давньої зброї і знарядь” [6, 42]. Така характеристика дозволяє представити предмети як східну етнографічну колекцію. 1850 р. вона переходить до міні-кабінету, який до 1864 р. перебував у складі музею “Образотворчих Мистецтв і Старожитностей Харківського університету”.

Художні й етнографічні збірки Харківського університету стають основою для заснованого 1835 р. музею “Красних Мистецтв і Старожитностей Харківського університету”. Їх було розподілено за музейними відділами. Спираючись на матеріал Є. Редіна, можна встановити, що східні експонати зберігалися у трьох з них. У відділі різноманітних пам’яток мистецтва були експонати, що їх передали в дарунок університету професори й студенти: “...1875 р. професор Павлович (Ветерин. Інстит.) — єгипетську мумію дитини — зі зібрання Донець-Захаржевського; ...1885 Ф.А. Павловський — ...кинджал в емальованій оправі перської роботи, тунгуську люльку; ...удова проф. Морозова — 1901 — старожитності з Кавказу...; студ. Лапін — старожитності з...Кавказу” [2, 89].

У відділі старожитностей музею зі східних експонатів були “...з п’ятдесятих років відомі надходження... єгипетські статуетки, ...мідна єгипетська статуетка, ...східний шолом із золотими арабесками (від студ. Потебні 1855 р.), різні китайські та японські речі і т.д.” [2, 90-91].

У відділі місцевих старожитностей, який було створено приблизно в середині XIX ст., також зберігалися східні предмети. “1854 р. від студента Криворотова надійшло бронзове дзеркало, знайдене на околицях Харкова, з арабським написом...” [2, 91].

У XIX ст. у кабінетах і музеї Харківського університету зберігались експонати, що представляють етнографію та мистецтво Сходу. Ці предмети не було виділено в окремий розділ зібрання. Ми не можемо говорити про кількість східних експонатів, які зберігалися в музеї та в кабінетах університету, їх не було каталогізовано, про ці пам’ятки немає жодної інформації та існування цього зібрання сьогодні видається майже примарним. Стверджувати, спираючись на публікації К.К. Фойгта, Г.С. Чирікова [7] і Є.К. Редіна, в яких згадано такі експонати, з упевненістю можна лише те, що в університеті в першій половині XIX ст. збирали предмети мистецтва та етнографії Сходу.

До сучасного зібрання Харківського художнього музею (далі ХХМ) увійшли твори з музейної колекції університету. Документація з обліку та зберігання у ХХМ не містить посилок на походження східних експонатів з університету. Таку

інформацію виявлено в архівній інвентарній книзі Української державної картинної галереї (далі УДКГ) [8], правонаступником якої є ХХМ.

Вивчення описів з інвентарної книги УДКГ дозволило виявити близько двохсот творів з університетських збірок, з яких збереглося 16 експонатів і зараз вони перебувають у фондах ХХМ і Сумського обласного художнього музею ім. Н. Онацького (далі СОХМ). Докладно про ці експонати ми вже писали [9]. Можна припустити, що окремі із збережених творів були в кабінеті рідкостей або технологічному, тобто потрапили до університету в першій половині ХІХ ст. Ймовірно, одним з таких творів є рідкісна для музейних колекцій Слобжанщини індійська мармурова скульптура бога Гаруди (Інв. № 218-ДУМ; Курсивом тут і далі виділено авторські атрибуційні припущення і пояснення) (іл. 1). Експонати індійського мистецтва в музеях України нечисленні й не вирізняються високими художніми якістьми. Винятком є ця скульптура з університетських збірок, прекрасний зразок каменерізного мистецтва Індії. Гаруду, царя сонячних птахів супарнів і переможця змії, представлено в індійській традиції як людиноподібну крилату істоту, прикрашену короною, намистом, браслетами у вигляді кобр. Міфи оповідають, що при народженні Гаруди сяйво його тіла засліпило богів. У яскравому поліхромному розписі із золоченням відображено сонячну природу царя. Уквітчену фігуру грізного Гаруди сповнено піднесеного спокою і величі. Лик Гаруди білий, з дзьобоподібним носом і урною (важлива іконографічна ознака, символ духовного зору) між жовтими очима. В індійській Гаруда — вагана бога Вішну, його скульптури встановлювались у вішнуйських храмах. Близьким іконографічним аналогом є кам'яна скульптура з колекції Британського музею [10, 208]. Припущення, що ця скульптура зі збірки “рідкостей” виправдане тим, що твори мистецтва Індії були особливо “малобаченими, що тяжко здобуваються”, і якщо з країнами Близького Сходу Україна мала прямі торговельні відносини, то індійські предмети могли потрапити тільки в якості дарунків мандрівників або дипломатів.

Першою етнографічною колекцією в Харкові, створенню якої передувала певний задум, була колекція професора Харківського університету А.М. Краснова (1862-1914), що складалася з предметів культури східних країн. Професор був першим доктором географії в Росії, засновником Батумського ботанічного саду, фундатором сучасної науки про ландшафти, блискучим оратором і педагогом. Його життя було наповнене науковою, викладацькою роботою і подорожами. Праці вченого викликають інтерес дослідників протягом багатьох років і до сьогодні. Про нього, свого друга, писав В.І. Вернадський. У радянський час було опубліковано монографії Ф.Н. Мількова, І.Г. Бейліна, В.А. Парнеса, але у, здавалось би, вивченій біографії вченого, є епізод, якому практично не приділено уваги — його етнографічна колекція та бажання створити в Харкові етнографічний музей. Цей факт відсутній в опублікованих докладних хронологічних переліках подій життя і діяльності вченого.

Професор здійснив дві кругосвітні подорожі в 1892-му і 1895 роках, другу — в якості ботаніка й географа, члена експедиції, мета, якої полягала у вивченні культури вирощування чаю в країнах Азії. Подорож була здійснена “по маршруту: Одеса — Каїр — Бомбей — Делі — чайний округ Катрі в Західних Гімалаях — Калькутта — чайний округ Дарджилінг у східних Гімалаях — Калькутта — Коломбо — Шанхай — Ханьжоу — Японія — Гавайські (Сандвічеві) острова — Сан-Франциско — місто Закатекас і Мексика — Новий Орлеан — Неаполь — Берлін” [11, 121]. Завершуючи цю подорож, Андрій Миколайович писав В.І. Вернадському з Берліна: “У поїзді моїй найцікавішим пунктом були Сандвічеві острови, Японія і внутрішній Китай... Везу великі колекції, але більше у сфері ботаніки й етнографії, ніж в геології” [11, 127]. Із цієї експедиції професор привіз до Харкова етнографічну колекцію, яку було спочатку показано на виставці, а потім вона стала частиною експозиції Харківського міського художньо-промислового музею (далі ХМХПМ).

Щоб зрозуміти, навіщо вченому, що працює у сфері ботаніки, географії й ґрунтознавства, збирати етнографічну ко-

лекцію, необхідно звернутися до статті В.І. Вернадського, де характеризує професійну позицію Краснова: "...він намагався дати новий вигляд географічним узагальненням, даючи свою, дуже оригінальну спробу розглянути вигляд Землі як прояв єдиного космічного процесу, причому для нього людська культура нерозривно поєднувалась з іншими проявами життя природи" [12, 27].

У двотомній праці 1897 р. "Чайні округи субтропічних областей Азії. Культурно-географічні нариси Далекого Сходу" А.Краснов у назві поєднує культуру та географію, підкреслюючи новизну свого підходу. Робота є науковим звітом про експедицію, у якому проаналізовано природні умови Японії, Китаю, Індії, Цейлону й докладно описано населення, побут і культуру цих країн. Перелічені країни дослідник відвідував двічі, вони входили до маршрутів його кругосвітніх подорожей. Саме культура й побут цих країн найповніше було представлено в етнографічній колекції вченого.

Повернувшись 1896 р. до Харкова, А.Краснов експонує на виставці свою колекцію. Ця подія привернула увагу городян і влади міста, унаслідок чого з'явилося бажання створити музей. В обласному архіві Харкова зберігається "Проект Харківського міського Музею народознавства", в якому викладено обґрунтування необхідності заснування такого музею [13]. Його планували у вигляді самостійного підрозділу на території міського музею. Одним з доказів на користь заснування Музею народознавства була відсутність у Російській імперії музеїв, де "публіка могла б наочно знайомитися з начинням і обстановкою життя різних народностей Земної кулі" [13, 1]. Тогочасні етнографічні відділи в Рум'янцевському й Тифліському музеях представляли культури окремих народностей Сибіру й етнографію Грузії. Музей у Харкові передбачав "планетарний" масштаб, і умови для створення такої музейної експозиції на той момент існували. "...вибір Управою саме етнографічного музею був викликаний ще тією обставиною, що вона мала на увазі організувати його, скористатися порадами професора Краснова, одного з досить небагатьох російських учених-фахівців, який мав можливість особисто відвідати ве-

личезну кількість різних і віддалених країн і держав, і особисто зав'язати зносини і знайомства в Африці, Америці, віддалених містах Азії й музеях Європи...просити його взяти на себе складання плану й установку предметів Музею" [13, 3].

У проекті викладено концептуальний підхід професора до організації експозиції, яка повинна була представляти культури світу, класифікуючи країни в групи за природними умовами, що впливають, на думку вченого, на культуру. Саме таким підходом керувався А.М. Краснов у формуванні власної колекції. У проекті передбачалося вирішення проблеми майбутнього комплектування музейного зібрання новими експонатами. А.Краснов планував поповнювати колекцію не тільки через закупівлю експонатів, але й широко використовуючи свої зв'язки для обміну етнографічними експонатами з територією Російської імперії на предмети, необхідні для музею. Учений так само припускав участь городян і меценатську допомогу.

Свої плани поповнення музейної колекції А.Краснов почав здійснювати вже 1897 р. Такий факт доводить документ датований 18 вересня 1897 р., у якому "Харківська міська управа звертається із заявою на ім'я керівника Одеської митниці для отримання належного дозволу (безмитно пропустити 3 ящики рідкостей на ім'я професора Краснова) ввозу й негайної доставки 3 ящики рідкостей для Харківського Міського музею" [13, 7]. Очевидно, це були експонати, придбані або надані А.Краснову для експозиції ХМХПМ.

Проект міської управи, у якому устрій музею, по суті, покладено на професора А.М. Краснова, було реалізовано частково. Замість запланованого Музею народознавства 1898 р. у Харкові було відкрито етнографічний відділ у Міському художньо-промисловому музеї. Якою була експозиція при відкритті етнографічного відділу в ХМХПМ у Харкові і чи було дотримано послідовності показу експозиційних комплексів, про які йшлося мова в проекті, такої інформації ми поки не маємо. Але якою вона була через рік перебування у складі ХМХПМ можна уявити за інформацією зі статті Воскресенського [14]. Відділ складався з експонатів, що представляють культуру й побут "народів Далекого Сходу й Задньої Азії". Найбільша

частина експозиції налічувала 200 експонатів і була присвячена Японії. Якщо не брати до уваги коментарі автора статті й виділити інформацію про експонати, пов'язані з культурою й мистецтвом, то розділ було представлено такими предметами: “асортименти костюмів; ...твори духовної літературно-художньої творчості ...представлені колекцією книг, газет, карикатур; ...добірно ...виконаною вишивкою: на шовковій матерії зображені шовками мавпи, що чіпляються одна за одну. До цієї сфери духовної творчості повинні бути зараховані предмети релігійного культу, як-то: бронзові ідоли і чудово розкішний буддійський божник” [14].

Далі в статті описано експозицію Китаю. Користуючись тим самим відбором інформації, складемо перелік східних експонатів, що цікавлять нас: “модель ...фанзи ...заможного китаїця з повним умеблюванням, ...божника з ідолами, лампадами, курильницями, ...меч із грошей, ...колекції китайської кухні, музичних інструментів, костюмів, продуктів літературної та художньої творчості” [14].

Третя частина експозиції — “Відділ Індії містив у собі ...переважно... предмети релігійного культу: зображення храмів, ідолів, релігійні книги, флейти з людської кістки, бубни з людських черепів, чаша з людського черепа, молитовний млин ... та інші ідоложертовні атрибути” [14]. Частина експонатів (“флейти з людської кістки, чаша з людського черепа, молитовний млин”) швидше за все, були буддійськими ритуальними предметами з Тибету (канглінг, посуд капала, молитовний барабан мані), помилково зараховані автором статті до культури Індії.

Далі кількома словами згадано експонати ще трьох комплексів “Варварський” (ймовірно, мається на увазі африканський відділ), “відділ Киргизьких і Калмицьких степів” і “Кавказ”. Вони склалися з елементів костюму, побутових речей і зброї. Таким чином, в експозиції 1899 р. було представлено експонати з країн Далекого Сходу (Японія, Китай); Індії та Тибету; Африки; степів киргизьких і калмицьких; Кавказу. Ця експозиція найбільше представляє колекцію А. Краснова. Якщо згадати маршрут експедиції 1895 р., то описані в статті пред-

мети з Африки, Індії, Китаю, Японії — ті країни, де побував професор. На Кавказ учений їздив неодноразово. Існують звіти про здійснені поїздки Краснова зі студентами Харківського університету й екскурсії Кавказом і Військово-грузинською дорогою. Одну з поїздок було здійснено 1896 р. до Сванетії, предмети звідти були в експозиції відділу. Таким чином, не виключено, що експозиційний розділ, пов'язаний з етнографією Кавказу, також був частиною колекції професора.

Через п'ять років після відкриття відділу, 1902 р. було видано путівник [15], завдяки якому можна уявити розвиток етнографічного зібрання. До цього часу з'явилися нові експонати з Австралії, Меланезії та Полінезії, Північної та Південної Америки, Сибіру. Експозицію відділу було вибудовано з урахуванням скромної можливості міського музею та розумінням, що в найближчому майбутньому вона не буде мати у своєму розпорядженні експонати “усіх племен і народів, що населяють нашу планету, професор Краснов запропонував музейній комісії зупинитися на декількох типових етнографічних групах, які б найбільш наочно могли представити відвідувачеві, як обстановка природи найбільш різноманітних пунктів земної кулі знайшла відображення в одязі, житлі й побуті й зовнішній культурі народів” [15, 3].

Більшість представлених експозиційних комплексів етнографічного відділу музею була колекцією професора, а наступне поповнення відділу відбувалося за його участі. Експонати відділу переважно належать до культури країн Сходу (Індія, Тибет, Цейлон, Китай, Японія) і східних земель Російської імперії (Киргизія, Калмикія, Кавказ, Сибір). У путівнику кожний експозиційний розділ супроводжується статтею і списком експонатів. Канонічна буддійська бронза, культова індуїстська і даоська скульптура мають традиційні для ХІХ ст. назви “бронзові ідоли”; “боввани” та “бурхани”. Ці експонати на той момент не сприймалися як твори мистецтва, яке має вікові традиції. Перша виставка буддійського мистецтва відбулася тільки 1919 р. у Петербурзі, а в Харкові вперше буддійську скульптуру як твори мистецтва буде показано тільки 1929 р. на виставці “Мистецтво Сходу” з колекції Харківського дер-

жавного художньо-історичного музею (далі ХДХІМ).

Складність ідентифікації експонатів з колекції етнографічного відділу полягає в тому, що в статтях, які супроводжують експозиційні розділи в путівнику, подано загальну інформацію про культуру й короткі згадки про окремі експоновані предмети. Сучасна музейна облікова документація не містить посилань на походження експонатів ХХМ з етнографічного відділу ХМХПМ. Але це ще не є підтвердженням їхньої відсутності в фондах музеїв.

В інвентарному описі експонатів з зібрання УДКГ є посилання на походження п'яти творів з Харківського міського музею. В описі чотирьох предметів збереглася в назвах (Головне вбрання дитяче. Інв. № 337; Бог війни. Інв. № 374; Бог освіти. Інв. № 376; Бог шпійон або бог домашнього очага. Інв. № 373; Бог загробного світу. Інв. № 372 (збережено мову оригіналу)) інформація з путівника з розділу культури Китаю (“Дитяча шапочка” [15, 59]; “У музеї виставлене... з визолоченого і розфарбованого дерева... богів грому й блискавки..., ...бога народної освіти..., ...бога шпигуна або божка домівки..., бог підземного миру...” [15, 53]). Перелічені експонати представляли скульптурне зображення богів даоського пантеону. Ці скульптури не збереглися, але інформація про походження з “Етнографічного музею” і проведений порівняльний аналіз описів у інвентарі УДКГ і в путівнику дають можливість стверджувати, що після розформування ХМХПМ і, можливо, низки реорганізацій, 1934 р. експонати з колекції етнографічного відділу надходять до зібрання УДКГ. Багато описів з інвентарної книги схожі на ті, що згадуються в путівнику. Можна припустити, що з етнографічного відділу предметів надійшло більше в УДКГ, але далеко не всі експонати в книзі мають інформацію про походження. Далі логічно припустити, що серед збережених після війни експонатів з УДКГ, які стали частиною зібрання ХХМ, є експонати з колекції етнографічного відділу. Буддійські культові бронзові й дерев'яні скульптури, що становлять значну частину колекції А.Краснова, виявити поки не можемо через відсутність будь-якої інформації, яка могла б персоніфікува-

ти такі твори. Найбільшу ймовірність виявлення експонатів з етнографічного відділу ХМХПМ мають музейні твори декоративно-прикладного мистецтва.

У переліку путівника є індійські браслети для рук і ноги [15, 38]. У фондах ХХМ (Інв. № 349) зберігся один з пари срібних ручних браслетів з УДКГ (Інв. № 1050). Форма браслета — канган, техніка виконання і характер орнаменту дозволяють визначити його як традиційну ремісничу роботу індійських майстрів. Типова ординарність цього предмета укладається в припущення, що це один з індійських браслетів, який входив до етнографічної колекції А. Краснова (іл. 2).

Можливо, що два глечики із зібрання ХХМ у формі сурахи (Інв. № 149; 148) та декоративні тарілка й ваза (Інв. № М41; М35) зібрання Сумського обласного художнього музею ім. Н. Онацького (далі СОХМ) були в колекції етнографічного відділу ХМХПМ (іл. 3-6). 1938 року з Картинної галереї Харкова по акту від 03.03.1938 були передані сорок сім творів в Сумський художній музей ім. Н. Онацького, серед яких були згадані тарілка, ваза. У путівнику згадано “індійський святковий посуд”, що експоновано в етнографічному відділі. “Металевий посуд тому визнається кращим, що його можна чистити. Більш ефектні посудини, виставлені у вітрині, ви зустрінете тільки в багатших будинках, і вони служать більше для прикраси” [15, 37]. Ця інформація визначає декоративне призначення посуду. Музейні предмети з Харкова і Сум прикрашено гравірованим орнаментом з традиційною для Індії технікою виїмчастої емалі, вони мають характер декоративних предметів. Ідентичність елементів візерунка на сурахі з ХХМ (Інв. № 148), тарілці й вазі з СОХМ (Інв. № М41; М35) (іл. 3-5) поєднує їх у набір предметів і підтверджує ймовірність походження з колекції А.Краснова. Матеріал, форма, декор і техніка визначають ці експонати як вироби індійських майстрів мінакарі, докладно атрибуцію творів із ХХМ викладено в новій статті [16].

Останньою за часом створення та експонування в Харкові була етнографічна колекція Гогунцова, яка влітку 1910 р. переходить у дарунок Харківському університету і розташовується

для експонування в географічному кабінеті.

Очевидно, колекція знаходить експозиційну площу в цьому кабінеті завдяки участі А.М. Краснова, який на той момент очолює кафедру географії. Скласти уявлення про неї можна тільки завдяки публікаціям професора.

Доля цієї колекції драматична від початку організації її музейного експонування в Курську. Гогунцов, військовий офіцер царської армії, служив на Далекому Сході 1905 р., брав участь у военній операції "... у той час як наші війська займалися грабунком і руйнуванням у Маньчжурії — і китайці охрестили їх характерним, що потрапили навіть до нас у літературу, прізвиськом "Ломайло"... Гогунцов вирішує віддати всі свої заощадження... на створення на своїй батьківщині в м. Курську музею, який би служив ареною для самостійної діяльності учнівській молоді" [17]. Так пише в статті А.М. Краснов, що присвятив дві публікації злигодням гогунцовської колекції та опису її експозиції в університеті [17, 18]. Професор, знаючи з власного досвіду всі складнощі та ефемерні перспективи роботи зі створення музею, гостро переживає за долю колекції і з обуренням пише в статтях про байдужість чиновників і громадськості Курська.

Про Гогунцова відомо небагато. Відомості його біографії суперечливі та вимагають уточнення. Викликають сумнів ініціали, тому що невідоме його повне ім'я. Відомий педагог, богослов, мистецтвознавець С.М. Дурилін (1886-1954) пише, що "...існував ще один музей, побудований на принципах дитячої праці й самодіяльності. Він так і називався — Музей "Дитячої праці", і був заснований з ініціативи вчителя Н.Г. Гогунцова при Семенівській публічній бібліотеці в Курську" [19]. Краснов пише про І.В. Гогунцова, що це був відомий діяч у сфері народної освіти в м. Курську, який відкрив музей при бібліотеці. Важко припустити, що в Курську приблизно 1906 р. дві людини на прізвище Гогунцов, але з різними ініціалами (колишній офіцер і вчитель) відкривають музеї при бібліотеках, очевидно, мова йде про одну людину.

Гогунцов під час служби на Далекому Сході, цікавлячись життям висланих злочинців, доходить висновку, що чинять

злочини люди малоосвічені та невиховані. Вирішує витратити кілька тисяч своїх заощаджень для шляхетної мети створення музею, який має оригінальний задум як "науковий пересувний музей особливого типу" [17]. Ідея Гогунцова полягала в допомозі вихователям і батькам визначити нахили талановитих дітей, а це можливо, на його думку, тільки в тому випадку, якщо буде організовано відповідну атмосферу, за якої ці таланти могли б розвинутися.

Спочатку музей в Курську був розташований у бібліотеці, потім у класах реального училища, згодом в орендованому приміщенні, і коли орендна плата перевищила можливості мецената, колекція виявилася на складі, де пролежала три роки. Учні розгорнули збір коштів для відродження музею, було організовано платні публічні лекції, але цього виявилось недостатньо, і вирішено звернутися за допомогою до земства. Під час обговорення питання — чи заслуговує музей підтримки, було висловлено "авторитетну думку", що вплинула на остаточне рішення. "Важко допустити, щоби приватна особа могла жертвувати настільки великі суми і енергію на цю справу, не переслідуючи при цьому злочинних цілей. У цій установі, що має назву "дитячої", готуються нові злочинці, і вони є початком суспільства, що народжується, "огарків". клопотання було відхилено і взагалі запропоновано ліквідувати це починання" [18]. Так закінчив своє існування цей музей у Курську. Далі історія цієї колекції пов'язана з Харківським університетом.

Аналізуючи інформацію про експонати за публікаціями А. Краснова, можна визначити, що складалася колекція з предметів нумізматики, творів декоративно-прикладного мистецтва й предметів етнографії. Вона розташовувалася в чотирьох кімнатах географічного кабінету. В одній з вітрин експонувався шовковий костюм китайського мандарина й оздоблення китайської "жриці любові". В іншій вітрині були чоловічі й жіночі ювелірні прикраси. Експонувалися моделі жіночих ніжок знатних китаянок і малесенькі черевички, кераміка й клуазонне; вишивка й зброя; приладдя для паління опіуму і люльки для тютюну. А.М. Краснов писав, що "...ніде на півдні Росії ви не знайдете зібраними з такою повнотою і систематичністю пред-

метів культури Китаю, як у Гогунцова” [18].

Колекція до 1920 р., ймовірно, перебувала в університеті. 1920 р. було реорганізовано Харківський університет, 1933 р. відновлено, і поки залишається відкритим питання про перебування в цей період гогунцовської колекції та університетських зібрань.

1935 р. під час чергової реорганізації музеїв у Харкові колекція, можливо, була розділена відповідно до предметного призначення та розподілена по різних музеях. Пошук у харківських музеях експонатів з колекції Гогунцова поки що має скромні результати. У музеї археології та етнографії Слобідської України, що нині існує при Харківському національному університеті ім. В.Н. Каразіна (колишньому Імператорському університеті), зберігається нумізматика. Ймовірно, китайські монети, знайдені біля міста Маймаціна, походять з колекції Гогунцова [20]. У тому самому музеї перебувають: скульптура з кістки, культова бронзова скульптура Будди, печатки, кліше з вирізаним текстом, які зараховують [21, 110] до тієї самої колекції.

У фондах Харківського історичного музею (далі ХІМ) зберігаються твори мистецтва Сходу, а також зброя. Джерелом надходження східної зброї в зібранні ХІМ були довоєнні харківські колекції. Не можна виключати ймовірність наявності в зібранні Історичного музею експонатів з колекції Гогунцова, у яку входила “...китайська зброя, даючи картину її еволюції, починаючи від луків і до японської системи рушниць” [18].

Із упевненістю можна стверджувати, що 1935 р. з університету частину експонатів гогунцовської колекції було передано до зібрання УДКГ. З архівної облікової документації було визначено, що дванадцять предметів зазначені як експонати з Географічного Кабінету ХДУ або “пожертв. Н.В. Гогунцовим до Кабінету Географії Харк. Унів” [22]. Інвентарні описи творів виконано некваліфіковано, в них велика кількість неточностей і помилок. Слід підкреслити, що ініціали Гогунцова в інвентарі зазначені не “И.В.”, як у статтях А.М. Краснова, і не “Н.Г.”, як у С.М. Дуриліна, а “Н.В.” або “М.В.”. З інвентарних описів дванадцяти гогунцовських експонатів (наявності клейм)

можна зробити висновок, що в УДКГ було передано культові скульптури й твори декоративного мистецтва, виконані в Китаї та Японії: фаянсова ваза з Сацума й культові скульптури з порцеляни, теракоти і дерева з розписом і золоченням. Одна з теракотових скульптур, вірогідно, зображала японського мандрівного лікаря Гама-Сеніна.

Із цієї групи творів зберігся тільки один експонат. Це китайська порцелянова скульптура, що зображає божество кар’єри Лу Сіна, яку було створено на межі ХІХ і ХХ ст. [23]. Білосніжна скульптура демонструє бездоганну якість порцеляни та глазури. Тонко пророблену пластику декоровано гравіруванням візерунка в одязі божества й деталях головного убору. Даоські міфи оповідають про три зірки: щастя, довговічності та високих чинів, їх персоніфікує відповідно тріада божеств — Фу Сін, Шоу Сін і Лу Сін. Божество Лу Сін особливо шанують чиновники. У Китаї існує особлива філологія переносного значення — чжуань чжу, яка заснована на тому, що слово, перебуваючи поза текстом, має кілька семантичних значень. Ця специфіка знайшла відображення в символічному змісті композицій і орнаментів. Ієрогліф “лу” має два значення — платня чиновника і олень. Смилова гра значень, своєрідний ребус, відображено в композиції, де божество сидить поруч з оленем. Поки це єдиний твір, походження якого можна з упевненістю констатувати як предмет з колекції пана Гогунцова.

Якщо порівняти перераховані А. Красновим у статті експонати з описом предметів університетської колекції східного мистецтва в інвентарі УДКГ, то можна зустріти предмети, схожі на ті, про які писав професор: головний убір китайського мандарина; ювелірні прикраси; моделі деформованих бинтованих ніжок китаянок і шовкові черевички; приладдя для паління опіуму і люльки для тютюну; порцеляна й клуазонне, гральні карти й намальовані на рисовому папері сцени катувань і страт. Ймовірно, ці експонати були в колекції Гогунцова, але позначені в інвентарній книзі як університетська колекція, без уточнення походження. Тому можна припустити, що до зібрання УДКГ було передано не дванадцять експонатів, а більше з колекції Гогунцова. Після пожежі 1943 р., яка знищила галерею,

а разом з нею більшу частину східної колекції, уціліла тільки тендітна порцелянова скульптура Лу Сіна, яка зараз перебуває у фондах Харківського художнього музею.

А. Краснов, високо цінуючи безкорисливе прагнення і шляхетність задуму Гогунцова, пише про можливу перспективу, повертаючись до думки про створення масштабного музею Народнознавства в Харкові: “Не можна не побажати в майбутньому з’єднання музею п. Гогунцова з колекціями, що зберігаються в міському музеї й з так званим Етнографічним музеєм університету в одне ціле. ...якби всі три установи злилися в одне, Харків мав би справжній етнографічний музей. Музей цей не поступався би тоді столичним...” [17].

1. В університетських кабінетах і музеї в першій половині XIX ст. були експонати, що представляють етнографію та мистецтво Сходу. До нашого часу збереглося 16 експонатів з університету, які було виявлено у фондах художніх музеїв Харкова й Сум. Один із цих творів, що перебуває у фондах ХХМ, ймовірно, походить зі збірки кабінету рідкостей або технологічному:

Індія. Скульптура “Гаруда — Цар птахів”. XIX ст. Мрамур, розпис, золочення. В. 43,1. Інв. № 218-ДУМ. Походження: із зібрань кабінетів Харківського Імператорського університету першої половини XIX ст. (?); 1935 в УГКГ; 1944 у ХХМ.

2. Проведений аналіз інформації з архівних матеріалів, статті Воскресенського і путівника дозволяє стверджувати, що основна частина експозиції етнографічного відділу представляла колекцію професора А.М. А. Краснова і предмети, придбані за його ініціативи. У колекції Краснова були експонати, що належить до декоративного і сакрального мистецтва Індії, Тибету, Цейлону, Японії, Китаю та Африки, а так само, ймовірно, були експонати з Киргизії, Калмикії та Кавказу.

3. Колекція професора і створена ним експозиція етнографічного відділу демонстрували нову оригінальну концепцію, яку обґрунтував А.М. Краснов. Мистецтво, релігія і побут, на думку вченого, є продовженням природи і космосу. Етнографічний відділ був реалізованою частиною масштабного проєк-

ту зі створення в Харкові музею Народнознавства.

4. Експонати етнографічного відділу Міського художньо-промислового музею після низки музейних реорганізацій 1935 р. стають частиною зібрання УДКГ.

5. Порівняльний аналіз творів східного мистецтва з фондів ХХМ і СХМ з експонатами, що були згадані в Путівнику, і з описаними в інвентарі УДКГ, дозволив виявити п’ять творів, які, ймовірно, були експонатами з колекції А.Краснова. Зараз вони зберігаються в зібраннях ХХМ і СХМ.-

Індія. Браслет канган. Кін. XIX ст. Срібло, видавлювання, паяння, гравірування. Д. 12 Інв. № 349 ХХМ. Надходження: з колекції А.М. Краснова; з 1898 у ХХПМ; 1935 в УГКГ; 1944 у ХХМ.

Індія. Посуд у формі сурахі. Кін. XIX ст. Латунь, видавлювання, паяння, виїмчаста емаль. В. 22,8. Інв. № 148 ХХМ. Надходження: з колекції А.М. Краснова; 1898 у ХМХПМ; 1935 в УДКГ; 1944 у ХХМ

Індія. Декоративна посудина у формі сурахі. Кін. XIX ст. Бронза, лиття, паяння, виїмчаста емаль. В. 26,2. Інв. № 149 ХХМ. Надходження: з колекції А.М. Краснова; 1898 у ХМХПМ; 1935 в УДКГ; 1944 у ХХМ.

Індія. Тарілка із зубчастим краєм і букетом у дзеркалі. Кін. XIX ст. Латунь, видавлювання, паяння, виїмчаста емаль. Д. 31. Інв. № М 35. Надходження: з колекції А.М. Краснова; 1898 у ХМХПМ; 1935 в УГКГ; 1938 р. в СОХМ (передане з УДКГ по акту від 03.03.1938 у Сумський музей).

Індія. Ваза. Кін. XIX ст. Латунь, видавлювання, паяння, виїмчаста емаль. В. 26,5. Інв. № М41. Надходження: з колекції А.М. Краснова; 1898 у ХМХПМ; 1935 в УДКГ; 1938 року в СОХМ (передане з УГКГ за актом від 03.03.1938 у Сумський музей).

6. 1935 р. предмети з етнографічної колекції Гогунцова увійшли до зібрання УДКГ. У сучасному зібранні ХХМ виявлено один твір з цієї колекції:

Китай. Лу Сін, божество кар’єри. XIX ст. Порцеляна, ліплення, гравірування. В. 17.

Інв. № 191-ДУМ. Надходження: з колекції Гогунцова;

1910 у географічному кабінеті Харківського імператорського університету; 1935 в УДКГ; 1944 у ХХМ.

7. Етнографічні збірки кабінетів і музею Харківського Імператорського університету, так само колекції А.М. Краснова і п. Гогунцова були основою збірки творів мистецтва Сходу, яка складалася в Харкові протягом ХІХ — початку ХХ ст. Експонати із цих збірок стали основою для роботи фахівців з оригіналами та забезпечували умови для підготовки сходознавців. Вони відкривали перспективи, які пізніше було реалізовано в працях членів Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства, заснованої в Харкові 1926 р.; створенні 1930 р. технікуму Сходознавства і східних мов; існуванні амбіційних планів із заснування музею Сходу в Харкові.

1. *Бурлыкина М.Я.* История становления и развития университетских музеев дореволюционной России: дисс. канд. ист. наук. — М., 1994. — 205 с. Тут і далі цитати з літератури та архівних документів подано в авторському переказі. 2. *Редин Е.К.* Музей Изящных искусств и древностей императорского Харьковского университета 1805-1905. — Х., 1904. — 106 с. 3. *Бартольд В.* История изучения Востока в Европе и России. Лекции, читанные в Имп. С.-Петербургском Университете. Курс лекций, рассчитанный на год, читался с 1905. Изд. 2-е, — Л. 1925. — 282 с. 4. *Даль В.И.* Толковый словарь живого великорусского языка. Т. 3. — М.: Олма медиагруп, 2007. — 572 с. 5. Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна за 200 років / В.С. Бакіров, В.М. Духопельников, Б.П. Зайцев та ін.; — Х.: Фоліо, 2004. — 750 с. 6. *Фойгт К.К.* Историко-статистические записки об Императорском Университете и его заведениях от основания Университета до 1859 года. — Х., 1859. — 170 с. 7. *Чуриков Г.С.* “Указатель произведений хранящихся в музее изящных искусств при Императорском Харьковском университете” — Т. I. Скульптура. — Х., 1870. 8. В архівних матеріалах сектору обліку і зберігання ХХМ є довоєнна інвентарна книга УДКГ з описом творів східного мистецтва. 9. *Литовко Т.Ю.* Твори мистецтва Сходу в колекціях Імператорського Харківського університету. До питання реконструкції східної колекції Харкова // Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв. — Х., 2012. — № 2. — С. 92-98. 10. *Фрэнсис Ф.* Сокровища Британского музея. М.: “Планета”, 1984. — 316 с. 11. *Бейлин И.Г., Парнес В.А.* Андрей Николаевич Краснов. — М., 1968. — 258 с. 12. *Вернадский В.И.* Из прошлого. Профессор Андрей Николаевич Краснов — Х., 1916. — 67 с. 13. *ДАХО.* — Ф. 45. — Оп.

3. — Спр. 2233. — Арк. 1-12. 14. *Воскресенский* // Харьковские ведомости. — 1899. — 17 июня. 15. Путеводитель по Харьковскому городскому художественно-промышленному музею этнографическому отделу. — Х., 1902. — 75 с. 16. *Литовко Т. Ю.* Восточные художественные эмали в музейных коллекциях Харькова // Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв. — Х., 2010. — № 7. — С. 127-132. 17. *Краснов А.Н.* Этнографическая коллекция г. Гогунцова в Харьковском университете // Южный край. — 1910. — 20 ноября. 18. *Краснов А.Н.* Этнографическая коллекция г. Гогунцова в Харьковском университете // Южный край. — 1911. — 16 января. 19. *Юхневич М.Ю.* Я поведу тебя в музей. — М., 2001. — [Електр. ресурс]. — Режим доступу: <http://www.niku.ru/lib/uh-mus-post/gl4.htm>. 20. *Зайцев Б.П., Приходько Я.Н.* Монеты Китая в нумизматической коллекции Харьковского национального университета им. В.Н. Каразина. — [Електр. ресурс]: Режим доступу: http://universitates.univer.kharkov.ua/arhiv/2003_4/zajcev/zajcev.html. 21. *Ковалівський А.П.* Вивчення Сходу в Харківському університеті та Харкові у ХVІІІ — ХХ віках. — Харків, 1962. — 122с. 22. Запис у графі “надходження” в інвентарній книзі УДКГ. 23. Опис (збережено мову оригіналу) з інвентарної книги УКГ: “Статуетка сидяче божество з оленем, якого він об’яв правою рукою; ліву руку положив на ліво коліно, одягнутий в високу шапку й в підпоясаний халат; білий. Инв. № 248. Порцеляна біла, полива. В. 17”.

Annotation

Tatiana Litovko. The Art of the East as depicted in ethnographic collections of Kharkov in XIX- early XX centuries. This paper delves into the studies of the formation of museum collections of the works of art of the East in the Slobozhanshchyna region. The sources of origination of the Eastern Exhibits in the collections of the Kharkov Imperial University have been retraced. The ethnographic collection of the professor A.N. Krasnov and known facts from the history of the creation of the Ethnographic department at the Kharkiv Municipal Industrial Art Museum has been exhibited. The history of existence of ethnographic collection of Mr. Goguntsov has been presented. The exhibits of the Art of the East have been found in the stocks of contemporary museums of Slobozhanshchyna region. These were part of the collections of the Kharkiv University and private ethnographic collections.

Key words: ethnographic collection, university, art of the East, religious sculpture, porcelain.

Аннотация

Татьяна Литовко. Искусство Востока в этнографических собраниях Харькова ХІХ – нач. ХХ веков. В статье исследованы формирование первого музейного собрания произведений искусства Вос-

тока на Слобожанщині. Просліджуються джерела появи виставки східних експонатів у збірках спеціалізованих кабінетів Харківського Імператорського університету. Представлено склад етнографічної колекції професора А. Н. Краснова та невідомі факти з історії створення етнографічного відділу в Харківському міському художньо-промисловому музеї. Показано існування етнографічної колекції г. Гогунцова. Виявлені експонати мистецтва Сходу в фондах сучасних музеїв Слобожанщини, які входили до збірок Харківського університету та приватні етнографічні колекції.

Ключеві слова: етнографічна колекція, університет, мистецтво Сходу, культова скульптура, фарфор.

Гаруда — Цар птахів.
XIX ст., Індія

Лу Сін — божество
кар'єри. Кін. XIX — поч. XX
ст., Китай

Посудина у формі
сурахі.
Кін. XIX ст., Індія

Декоративна посудина у
формі сурахі.
Кін. XIX ст., Індія

Браслет канган.
Кін. XIX ст., Індія

Ваза.
Кін. XIX ст., Індія

Тарілка із зубчастим краєм і
букетом у дзеркалі.
Кін. XIX ст., Індія